

**Ольга Баліцька,
Олена Мисловська,
Мирослава Човганюк
(м. Вінниця, Україна)**

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ВВІЧЛИВОСТІ

***Анотація.** У статті представлений огляд основних напрямків вивчення категорії ввічливості, а саме з точки зору етичного, лінгвістичного та прагматичного підходів, теоретично обґрунтовано поняття ввічливості та встановлено, що саме ввічливість є одним із тих соціальних феноменів, за допомогою якого міжособистісна взаємодія регулюється таким чином, щоб спілкування протікало рівно, успішно та безконфліктно. У роботі також відзначено, категорія ввічливості є предметом вивчення багатьох гуманітарних наук і досліджується в різних напрямках. Значний інтерес представляють дослідження порівняльного плану.*

***Ключові слова:** етичне поняття, лінгвістичний феномен, ввічливість, семантична категорія, міжособистісне спілкування, адресант, стратегічний прийом, дискурсивний підхід.*

***Аннотація.** В статье представлен обзор основных направлений изучения категории вежливости, а именно с точки зрения этического, лингвистического и прагматического подходов, теоретически обосновано понятие вежливости и установлено, что именно вежливость является одним из тех социальных феноменов, с помощью которого межличностное взаимодействие регулируется таким образом, чтобы общение протекало ровно, успешно и бесконфликтно. В работе также отмечено, что категория вежливости является предметом изучения многих гуманитарных наук и исследуется в разных направлениях. Значительный интерес представляют исследования сравнительного плана.*

Ключевые слова: этическое понятие, лингвистический феномен, вежливость, семантическая категория, межличностное общение, адресант, стратегический прием, дискурсивный подход.

Resume. *The article provides an overview of the main directions of politeness category study, namely in terms of ethic, linguistic and pragmatic approaches and theoretically grounds the concept of politeness. The research states that politeness is one of those social phenomena, through which interpersonal interaction is regulated in such a way that communication becomes smooth, successful and is held without conflict. It is also noted that category of politeness is the subject of study of many of the Humanities and is studied in different directions. Great interest is paid to the researches of politeness in comparison with other communicative categories.*

Key words: *ethic notion, linguistic phenomenon, politeness, semantic category, interpersonal communication, sender, strategic technique, discursive approach.*

Лінгвістичні дослідження поняття ввічливості ґрунтуються на результатах наукового пошуку в різних сферах філологічних знань. Розмаїття підходів до категорії ввічливості і водночас відсутність єдиної концепції вирішення відповідних проблем щодо феномену ввічливості зумовлює необхідність аналізу цих теоретичних положень, що забезпечує передумови практичного аналізу цього об'єкта.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вступаючи в спілкування, люди не тільки обмінюються інформацією, але й висловлюють різне ставлення один до одного. У висловлюванні, адресованому партнеру по комунікації, мовець здатний передати любов, дружелюбність, ворожість, в тому числі і різні відтінки такого ставлення: від підкресленої поваги до демонстративної неповаги. Всі випадки вияву шанобливого і доброзичливого ставлення до партнера по комунікації об'єднуються поняттям ввічливість.

Особливості вивчення даного явища лінгвістикою пов'язані з тим, що, по-перше, як і багато інших явищ реальної дійсності, ввічливість знаходить

відображення в мові, по-друге, кожна мова має набір засобів реалізації значення ввічливості, по-третє, цей набір засобів носить специфічний характер [6, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичних дослідженнях другої половини ХХ століття явище ввічливості розглядалося з різних точок зору.

Активно вивчалися одиниці мовного етикету, в тому числі у порівняльному аспекті з даними інших мов, описувалися стереотипні етикетні ситуації та засоби їх репрезентації Н.І. Формановською, В.Є. Гольдіном, Г.О. Золотовою, Л.П. Рижовою, Пірайненом, А.Г. Балакаєм та ін.

Велика увага явищу ввічливості приділяється в роботах прагматичної спрямованості, що відображають діяльнісне уявлення мови. Тут ввічливість розглядається як комунікативно-прагматична стратегія, орієнтована на досягнення позитивного результату, як один з принципів спілкування. Серед науковців, які розглядали ввічливість у даному напрямку Г.П. Грайс, Р. Лакофф, Е.І. Беляєва, О.В. Васильєва. Також досліджуються випадки порушення або ігнорування принципу ввічливості: О.А.Земська, О.В. Васильєва, І.О. Шаронов та ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Актуальність даного дослідження обумовлена зростанням ролі міжособистісного спілкування, у зв'язку із розширенням меж міжнародного співробітництва; формуванням нових вимог до якості міжособистісного комунікативного процесу, спрямованого на досягнення взаєморозуміння; недостатньою розробленістю теорії ввічливості; потребою дослідження питань практичного регулювання міжособистісного вербального спілкування й взаємодії людей.

Мета статті – обґрунтувати та систематизувати поняття семантики ввічливості.

Завдання статті – проаналізувати поняття ввічливості як етичного та прагмалінгвістичного явища та визначити компоненти загальної семантики ввічливості.

Виклад основного матеріалу та наукові результати. Ввічливість відноситься до тих явищ реальної дійсності, які знаходять обов'язкове відображення в мові, оскільки вона припускає демонстрацію шанобливого, доброзичливого ставлення до партнерів по комунікації різними способами, в тому числі і засобами мови.

Однак у традиційній лінгвістиці семантика ввічливості та засоби її реалізації не були спеціальним об'єктом наукових досліджень. Увагу лінгвістів привертало лише вирази, пов'язані з усталеними нормами спілкування (Л.П. Якубінський, В.В. Виноградов, Б. Малиновський, Р. Якобсон); єдиної точки зору на граматичну природу даних одиниць вироблено не було. Активно розглядалися одиниці мовного етикету (А.А. Акішина, Н.І. Формановська, В.Е. Гольдін, Е.В. Зверева, А.Г. Балакай, Л.П. Рижова та ін.). Певний інтерес представляє дослідження в руслі традиційної лінгвістики значень і різних способів вираження категорії модальності (А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, А.М. Пешковський).

Будучи етичним поняттям, ввічливість потрапляє в сферу інтересів такої філософської дисципліни, як етика, об'єктом вивчення якої виступає мораль, моральність як форма суспільної свідомості, як одна з найважливіших сторін життєдіяльності людини, як один із способів нормативного регулювання дій людини в суспільстві. Словник з етики визначає ввічливість як “моральну якість, яка характеризує поведінку людини, для якої повага до людей стала повсякденною нормою поведінки і звичним засобом ставлення до оточуючих. Ввічливість – елементарна вимога етикету, яка включає в себе уважність, зовнішній прояв доброзичливості до всіх, готовність допомогти кожному, хто цього потребує, делікатність, такт” [4, с. 37].

В якості одного з шляхів реалізації вимог етики ввічливість знаходила різні обґрунтування.

Найтісніше з нормами міжособистісного спілкування пов'язана християнська етика, де необхідність прийнятих моральних норм обґрунтовується через поняття гріха, відплати за гріх. У християнській етиці

кожна людина – “образ і подоба” Бога, “вінець” діянь, володар великого скарбу, святині-душі. Звідси випливає вимога поваги і жертвовної любові до “іншого”, ближньому. Стаючи верховним законом, християнська етика проникає в усі сфери людської діяльності. Оскільки “мова в структурі немовленнєвої діяльності володіє статусом дії” [3], комунікативна поведінка індивіда починає регулюватися тими ж нормами, а в список християнських чеснот потрапляє цілий ряд мовних дій (розрада, співчуття, прощення, порозуміння зі співрозмовником і т.д.).

На основі християнських заповідей в поєднанні зі спеціально створеними правилами поведінки - етикетом сформувався зміст поняття ввічливості в європейській культурі, яке з початком реформаторської діяльності Петра I було запозичене російською традицією.

Своїм культурологічним корінням етикет сягає системи умовних ритуалів, в дотриманні яких головну роль грає форма поведінки. У зв'язку з тим, що етикет обслуговує зовнішню сторону спілкування, несе в собі елемент гри і може виступати як самостійне соціальне явище (наприклад, у часи абсолютних монархій - придворний етикет), а християнська етика має на увазі збіг змісту і форми поведінки, явище ввічливості отримує двоїсту оцінку як в роботах філософів, так і в роботах лінгвістів. В сучасних дослідженнях переважає тенденція до зближення етикету з ввічливістю і моральністю.

В даний час домінуючим в описі явища ввічливості є прагматичний підхід, де ввічливість розглядається в якості одного з принципів мовного спілкування, який дозволяє мовцеві досягти комунікативної мети і не суперечити соціальним очікуванням партнера [6, с. 7].

Ввічливість розглядається в аспекті загальних стратегій позитивного ставлення до особи, що виявляється в значеннях мовленнєвих актів (вибачення, подяка, прохання, співчуття, комплімент тощо). Інший підхід пов'язаний із вивченням мовленнєвих актів. Перший напрям розгалужується на соціолінгвістику і прагмалінгвістику, другий є предметом прагмалінгвістики.

Ввічливість базується на розумінні поняття поваги до суспільної особи, до індивіда. Повага є градуєвальною величиною і служить мірою вияву внутрішнього схвалення високого становища, яке займає особа в суспільстві. Ввічливість є одним із способів вираження схвальної оцінки статусу іншої особи. У такому співвідношенні: “повага” – це “те, що”, а “ввічливість” – це “те, як” [2, с. 71].

Ввічливість як лінгвістичний феномен входить до стратегії уникнення конфліктів, соціальної індикації. Дослідники дають характеристики порушень принципів ввічливості й звертають увагу на соціально-психологічні чинники, що визначають форми і функції ввічливої поведінки. Ввічливість знаходить віддзеркалення в різних типах дискурсу та інших способах мовного вираження [11, с. 194].

З іншого боку, ввічливість є також оцінкою адресанта себе як представника певної групи, соціуму, який дбає про збереження самоповаги. Взаємодіючи з учасниками спілкування, мовець, зазвичай, хоче отримати схвалення своїх дій і намагається усунути перешкоди, які виникають під час мовленнєвої діяльності. Суть його бажань полягає у визначенні способу пом'якшення загрози самоповазі, використання ним негативної чи позитивної ввічливості.

Найповніше концепція ввічливості протрактована в монографії П. Браун та С. Левінсона “Ввічливість: деякі універсалії мовного вживання”, в якій описано всі акти, що обмежують свободу або ставлять під загрозу самооцінку особи. Вони реалізуються у трьох типових стратегіях: вуалювання значення ввічливості засобами метафори, іронії, риторичних питань, натяків; прямого вираження значення без пом'якшувальних засобів; вираження значення негативного чи позитивного ставлення [7, с. 102, 131, 214].

Усі засоби підпорядковані одній меті – регулюванню мовленнєвої взаємодії у спілкуванні, що уможлиблюється завдяки принципу кооперації та співробітництва [8, с. 45-47], доповненого постулатами ввічливості: такту, великодушності, похвали, скромності, згоди та симпатії [12, с. 132].

Вираження ввічливості безпосередньо пов'язане з оцінкою соціального статусу особи. У плані статусно-оцінної поведінки ввічливість представлена В.І. Карасиком у трикомпонентній структурі на опозиції ввічливе/неввічливе ставлення до партнерів спілкування: 1) позиція мовця (емоційно-вольовий самоконтроль, ступінь вольового контролю; рефлексія мовця – вектор самоповаги); 2) взаємозв'язок мовця й адресата (непередбачувана й фактична реакція партнера – вектор залежності); 3) спосіб мовного вираження [2, с. 86-87].

Спілкування передбачає важливу функцію налагодження стосунків, що здійснюється через усвідомлення й фіксування мовцями свого місця в системі рольових, статусних, міжособистісних стосунків [1, с. 28]. У спілкуванні адресант, як відомо, прогнозує й очікує типову реакцію і поведінку адресата та способи їх досягнення. Взаємне орієнтування й узгодження дій учасників спілкування залежить, зокрема, від дотримання чи недотримання ввічливості. Спрямовуючи ввічливу поведінку, адресант має намір переконати адресата у позитивному ставленні до нього та викликати відповідну реакцію доброго ставлення до себе. На персональному рівні очікується індивідуальна реакція, на соціальному рівні – формально прийнятна.

Для виявлення понятійних компонентів загальної семантики «ввічливості» важливим є також дослідження дефініції лексеми «ввічливий» в різних типах словників. Це вказує на те, що з плином часу поняття про ввічливість змінюється. Якщо спочатку ввічливість співвідносилася з будь-яким знанням, зі знанням взагалі, то пізніше відбувається конкретизація змісту поняття (ввічливим є той, хто знає і дотримується придворного етикету). Надалі первинне значення лексеми втрачається, а своїм культурологічним корінням етикет сягає системи умовних ритуалів, в дотриманні яких головну роль грає форма поведінки. В даний час ввічлива поведінка припускає не тільки дотримання етикету, але і слідування вимогам загальнолюдської етики, щире позитивне ставлення до особистості іншої людини.

Центральними у смисловій структурі лексеми “ввічливий” є компоненти, об'єднані загальним поняттям “щира ввічливість”: *повага, паритетність, доброзичливість; а також делікатність, люб'язність, послужливість, ввічливість, привітність, дружелюбність, ласкавість, привітність.*

Периферійне положення займають компоненти чемність, галантність, такт, коректність, які не припускають обов'язкового щирого позитивного ставлення до особистості іншої людини, допускають розбіжність змісту і форми поведінки.

Спираючись на накопичений суміжними дисциплінами (етикою, прагматикою) матеріал і на основні положення теорії функціональної граматики, ми припускаємо, що система різнорівневих засобів, використовуваних для репрезентації семантики ввічливості може утворювати особливу функціонально-семантичну категорію.

Семантичні категорії представляють собою універсальні (“надмовні”) константи сенсу і виділяються на основі їх регулярної представленості (в тому чи іншому варіанті) у змісті висловлювань, у значеннях мовних одиниць та їх різноманітних поєднань [5, с. 30].

Семантична категорія ввічливості виявляє свій мовний зміст на основі характеристики даного явища в рамках інших наук (етики, прагматики). Ми виходимо з того, що в мові поняття ввічливість являє собою деяку семантичну спільність, яка визначається такими складовими її компонентами, як: 1) протиставленість неввічливості; 2) поважність; 3) паритетність; 4) доброзичливість; 5) національно-культурна специфіка.

Кожна із зазначених ознак, реалізуючись, спирається на одне або кілька взаємодіючих мовних засобів, які можуть бути граматичними, лексичними, лексико-граматичними.

Система варіативності ввічливості пов'язана з аналізом характеру взаємодії мовних одиниць з мовним середовищем. Поняття мовного середовища включає, як відомо, два різновиди - контекст і мовну ситуацію. Аналіз мовної ситуації, що охоплює “позамовні соціальні фактори і їх

відображення в свідомості мовця і слухача” [5], має особливе значення, так як функціонально-семантична категорія ввічливості характеризується “прагматичною природою досліджуваних функцій” [5, с. 33]. Оскільки прагматичні функції розглядаються “як особливий аспект семантичних функцій, що полягає в передачі відносин змісту мовних одиниць і висловлювання в цілому до учасників мовного акту і його умовам” [5, с. 9], аналіз засобів вираження семантики ввічливості пов’язаний з аналізом їх вживання в конкретних ситуаціях спілкування і вимагає уваги до структури мовного акту.

Для формування ввічливого висловлювання і його варіантів важливими є наступні прагматичні змінні мовного акту: я (мовець), зараз (той момент, коли я висловлююся), ти (адресат, той, кому мовець я направляю своє висловлювання), тут (те місце, де мовець я робить висловлюється). Важливою ознакою, яка бере участь у формуванні важливого висловлювання, є ознака відносин між мовцем і адресатом, до якого в залежності від виду мовного акту додаються варіативні ознаки.

Ознаки, які представляють прагматичний аспект категорії ввічливості створюють немовне середовище, яке у взаємодії з внутрішньомовним середовищем (контекстом) бере участь у презентації певних смислів конкретними мовними одиницями.

Проте в умовах сьогодення світова лінгвістична парадигма переорієнтовується в бік комунікативно-функціонального дослідження мовних явищ, і дедалі частіше мовознавці говорять про “дискурсивний поворот” у лінгвістиці та необхідність звернення до вивчення ввічливості в контексті інтерактивних процесів. Як зазначає Д.Кадар, з публікацією трьох впливових робіт, а саме “A Critique of Politeness Theories” Дж.Ілен (2001), “Gender and Politeness” С.Міллз (2003) і “Politeness” Р.Уоттса (2003) починається новий етап в дослідженнях лінгвістичної ввічливості, які акцентують увагу не тільки на продукуванні мовцем певних висловлювань, а й на їх сприйнятті слухачем [10]. У межах дискурсивного підходу вчені акцентують увагу також на

приналежності ввічливості міжособистісному рівню мовного спілкування, а науковці Хо (2007), Мілз (2003) та ін. стверджують, що ввічливість являє собою радше евалюацію, ніж поведінковий комплекс.

Ще одним концептуальним положенням дискурсивного або постмодерністського підходу є осмислення поняття ввічливості як загально визнаного і лінгвістичного феноменів, детермінованих як ввічливість, що ототожнюється з аспектом лінгвістичної реалізації у комунікації, та ввічливість, яка репрезентує концептуальний аспект, пов'язаний з суспільним розумінням ввічливості й зорієнтований “на інтегральне вивчення ментальних і мисленнєво-комунікативних процесів”. Доцільність введення термінологічних одиниць Дж.Ілен пояснює необхідністю не тільки розрізнення зазначених аспектів в розумінні ввічливості, а й вивчення їх взаємодії в процесі аналітичної процедури [11].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ввічливість розглядається як універсальний принцип, з погляду системності етичних постулатів мовця, який у практиці мовної взаємодії відіграє значну регулюючу роль. Принцип ввічливості визначається як особлива стратегія мовної поведінки, спрямована на “запобігання конфліктних ситуацій”.

Ввічливість є так званим стратегічним прийомом комунікації, від володіння яким залежить результативність спілкування.

Ввічливість – це функціонально-семантична категорія, план змісту якої складається з семантичних компонентів ввічливого спілкування (поваги, доброзичливості, паритетності та ін), а план вираження складають різнорівневі мовні засоби, що служать для репрезентації вказаного значення. [6, с. 4]

Існуючі в науковій літературі описи поняття ввічливості у філософському, етичному аспекті дозволили виділити власне мовний зміст ввічливості.

Семантика ввічливості виражається різнорівневими засобами (морфологічними, синтаксичними, словотворчими, лексичними,

комбінованими); сукупність даних засобів можна розглядати як особливу функціонально-семантичну категорію.

Ввічливість як інваріант реалізується в цілому ряді варіантів і підтипів варіантів (або ситуацій), які в свою чергу репрезентуються через набір мовних засобів.

Отже, як бачимо, лінгвістичні дослідження категорії ввічливості ґрунтуються на різноманітті наукових підходів, запропонованих сучасною гуманітаристикою, проте домінуючим напрямком є дискурсивний підхід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. / Ф.С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
2. Карасик В. Язык социального статуса. Социолингвистический аспект. Прагмалингвистический аспект. Лингвосемантический аспект. / В. Карасик. – М.: Гнозис, 2002. – 333 с
3. Национально-культурная специфика речевого поведения / А. А. Леонтьева [и др.]; под ред. А. А. Леонтьева, Ю. А. Сорокина, Е. Ф. Тарасова: - Москва, 1977. – 352 с.
4. Словарь по этике [Текст] : словарь / [ред. А.А. Гусейнов, И.С. Кон]. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
5. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А. В. Бондарко. - Л.: "Наука", 1987. – 348 с.
6. Федорова Т.В. Семантика вежливости и средства ее выражения в современном русском языке (На материале произведений современной драматургии) автореф. дис. на соиск. ученой степени: 10.02.01 “Русский язык” / Т.В. Федорова. - Брянск, 2004. – 20 с.
7. Brown, P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.

8. Grice H.P. Logic and conversation. – In: Syntax and semantics // Ed. G. Cole, G. Morgan. N.Y., 1975. – Vol. 3. – P. 26-47.

9. Eelen G. A Critique of Politeness Theories/ G. Eelen. – Manchester: St. Jerome's Press, 2001. – 280 p.

10. Kádár D. Questions on Discursive Politeness Research – A Research Report. – Режим доступа: <http://eprints.hud.ac.uk/13110/>

11. Kasper G. Linguistic Politeness: Current Research Issues // Journal of Pragmatics 14. / G. Kasper. – 1990. – № 2. – P. 193-218.

12. Leech G. Principles of pragmatics. / G. Leech. – London: Longman. – 1983. – 264 p.